

Průvodce TŘEBÍČÍ

Deska cti v Závodech Gustava Klimenta v Třebíči-Borovině

Průvodce

TŘEBÍČÍ

Sestavil

MILOŠ MATĚJKA

za součinnosti komise cestovního ruchu

při okresním národním výboru

v Třebíči

1951

KRAJSKÉ NAKLADATELSTVÍ

HAVLÍČKŮV BROD

Třebíč

MĚSTO OBUVNICKÉHO PRŮMYSLU, BASILIKY A BETLÉMŮ

Třebíč je prastarou osadou. Byla založena moravskými Přemyslovci na pokraji pohraničních hvozdů při obchodní stezce vedoucí z Brna do Čech. Vlivem výhodné polohy a houževnatosti obyvatelstva domohla se důležitého postavení na jihozápadní Moravě, ač významu sousedních měst Jihlavy a Znojma nikdy nedosáhla.

Již od minulého století je Třebíč známá jako dělnické a průmyslové město, které dalo našemu lidu vynikající dělnické vůdce Dr Bohumíra Šmerala a Gustava Klimenta. Poměrně chudý horácký kraj nemohl svému obyvatelstvu poskytnout dostatek obživy, takže stovky a stovky rodin byly zde dříve odkázány na milost fabrikantů, s nimiž musely svádět těžké boje o denní chléb. Dnes, kdy tato starost odpadla a kdy průmysl již není ovládán sobeckými

zájmy kapitalistů, buduje se z Třebíče důležité průmyslové centrum jihlavského kraje, které svým podílem platně spolupůsobí při výstavbě nového lepšího řádu — socialismu.

V tom směru Třebíč proslula jako město výroby dobrých bot, soutěžící úspěšně svým pracovním nadšením, technikou práce, plněním plánu, výchovou mládeže se závody gottwaldovskými. Tovární čtvrť Borovina — sídlo Závodů Gustava Klimenta — skýtá skutečně obraz „Gottwaldova v malém" svými továrními objekty, internáty, obytnými domy a kulturními a tělovýchovnými zařízeními.

Oproti tomuto světu dneška stojí tu svět minulosti, ztělesněný v kamenném rouchu památek. Mezi nimi vyniká basilika sv. Prokopa, historická památka středoevropského významu, postavená ve slohu románském, přecházejícím v gotický, opravdovský to skvost středověkého stavitelství. Avšak i mezi tímto kamenným svědkem zašlé minulosti a světem dneška můžeme nalézti společné měřítko. Je jím lidská práce a lidská tvořivost. I basilika mohla vzniknout jen dělnou prací okolního lidu — odlišnost je jen v motivech. Dřívější touha po světě nadpozemském byla dnes zaměněna uskutečňováním spravedlivého sociálního řádu zde na zemi.

Důkazem uměleckého nadání horáckého lidu jsou pak třebíčské betlemy, obdivované doma i v cizině a oceňované odborníky. Ještě dnes je v Třebíči na 200 betlemářů, kteří si své betlemy sami malují a stavějí.

Obuvnický průmysl, basilika a betlemy, to jsou ve zkratce tři nejvýraznější znaky, jimiž je Třebíč nejvíce známá v naší domovině. K dalším jejím přednostem patří její neobyčejně malebná poloha, pěkné přírodní parky navazující na městský obvod a moderní říční lázně, zasazené v krásném přírodním rámci.

Třebíč je přirozeným východiskem do čarokrásného Pojihlaví a Pooslaví, jak se nazývají úseky Jihlavky od Vladislavě po Templštýn a Oslavy od Náměště po Oslavany, které se vyrovnají nejkouzelnějším koutům naší vlasti. Zavítejte do Třebíče, prohlédněte si moderní Borovinu s jejím pracovním ruchem, basiliku sv. Prokopa a třebíčské betlemy, navštivte romantické Pojihlaví, určitě nebudete zklamáni!

DOPRAVNÍ SPOJE

Třebíčí prochází trať Brno—Jihlava—Tábor. Kromě vlastní stanice Třebíč je ještě zastávka v Borovině (3 km na západ). Rychlíkové spoje Brno—České Budějovice a Plzeň—Bratislava

vedou přes Třebíč. Další stanice Stařeč—Třebíč je 5.5 km západně na trati Znojmo—Jihlava. Do města ústí 9 silnic, z nichž nejdůležitější je dálková spoj Brno—Čes. Budějovice. Autobusové linky jsou uvedeny na konci brožury.

POLOHA

Třebíč leží v lesnatém, kopcovitém a zdravém kraji Českomoravské vrchoviny. Rozprostírá se v údolí Jihlavky a jejích přítoků potoka Stařečského a Týnského v terénu velmi malebně utvářeném. Novější čtvrtě vyrostly v náhorní rovině na Žižkově, Podklášteří a v Borovině.

Nadmořská výška se pohybuje mezi 390 až 460 m. Okolní výšiny poskytují skvělé pohledy na město a četné přírodní parky tvoří mu svěží zelený rámec.

Městské čtvrtě jsou: I. Vnitřní město, II. Stařečka, III. Jejkov, IV. Horka-Domky, V. Nové Dvory, VI. Nové Město, VII. Podklášteří, VIII. Zámostí.

Počet obyvatelstva je 17.800.

Kancelář Cestovní informační služby CIS je na Karlově náměstí čís. 54 (nad radnicí), čís. tel. 181. Obstarává noclehy a průvodce městem, poskytuje veškeré možné informace v oboru cestovního ruchu, prodává průvodce, fotografie a upomínkové předměty.

Ubytování poskytují hotel „Zlatý kříž", kat. B, Karlovo nám. č. 19 (tel. č. 132) a hotel „Podlipný", kom. pod., kat. C, naproti nádraží (tel. č. 121). Turistická noclehárna ČOS je otevřena jen o hlavních prázdninách. Poplatek za nocleh 20 Kčs, pro mládež 10 Kčs, pro členy Sokola 15 Kčs. Objednávky noclehů obstarává Sokol Třebíč, turistický oddíl, nebo CIS Třebíč.

Stravování je možné v hotelích Zlatý kříž a Podlipný a v restauracích „Slavia" na Karlově náměstí, „U Vaignerů", kom. pod., na Jejkově, Stalingradská, ve Společenském domě v Borovině. Mléčná jídelna je na Komenského náměstí u podklášterského mostu. Z dalších restaurací a kaváren uvádím ještě Mottlovu kavárnu, kom. pod., na Karlově nám., Svobodovu kavárnu na Komenského nám., Foltýnovu restauraci na Stalinově třídě a letní Uhlířovu restauraci na Polance.

Z minulosti

Na dějinách Třebíče můžeme sledovat podobně jako u jiných měst vývoj společnosti a její kultury od prvotního slovanského osídlení přes kolonisaci, feudalismus a éru kapitalismu až po dnešní dobu.

Obecně se uznává, že název Třebíč pochází od osobního jména „Třebek". Prvá zmínka o Třebíči je z r. 1101, kdy při tvrzi Třebíči založila údělná knížata moravská Oldřich Brněnský a Litolt Znojemský benediktinský klášter. Soudě však podle archeologických nálezů z jara 1949, dá se předpokládati, že území původní třebíčské tvrze bylo osídleno již v době mnohem starší (kultura únětická, 2000 až 1500 let př. Kr). Třebíčský klášter, který byl bohatě nadán, stal se brzy kulturním a hospodářským střediskem širého kraje. Osada, která u kláš-

tera vznikla, vyplnila brzy malý prostor na levém břehu Jihlavky a přešla na břeh pravý a byla r. 1277 povýšena na městečko s obmezenou samosprávou a právem tržním. Vymaňovala se ponenáhlu z vlivu kláštera a dosáhla posléze, že ji tehdejší markrabě moravský Karel (IV.) spolu se svým otcem Janem Lucemburským povýšil dne 29. srpna 1335 na město, propůjčiv mu tytéž výsady, jakých používalo královské město Znojmo, takže Třebíč byla postavena skoro na úroveň měst královských.

S všeobecným úpadkem církevní kázně po smrti Karlově nastal i úpadek kláštera, jehož statky byly napadány okolní šlechtou. Války husitské, za nichž město i klášter byly obsazeny husitskou posádkou, způsobily, že v Třebíči pevně zakotvilo učení pod obojí a že význam kláštera ještě více poklesl. Úměrně tomu stoupal vliv města, jemuž se od Jiříka Poděbradského dostalo mnoha zvláštních výsad. Tento slibný vývoj byl náhle přerušen za bojů mezi Jiříkem a Matyášem Korvínem, kdy se Třebíč dočkala největšího pádu svých dějin. Po třídenní zoufalé obraně ji uherské vojsko ze základů vyvrátilo a vypálilo dne 14. května 1468.

Po dobytí Třebíče zastavil Matyáš klášter a

město Zdeňkovi ze Šternberka; pak se tu vystřídali páni z Lomnice, Černohorští, z Pernštejna (1491—1557) a Osovští z Doubravic (1557—1613). Tím, že město přešlo do rukou světských pánů, ztratilo svou neodvislost a zůstalo až do konce feudálního zřízení městem poddaným. Historie kláštera pak končí vyhnáním mnichů asi r. 1527.

Po zničení města Maďary a po jeho znovuvybudování se jen ponenáhlu vzpamatovávalo, až v druhé polovici XVI. století za Osovských dosáhlo plného rozkvětu. Tehdy nastal zvláště neobyčejný rozvoj třebíčského soukenictví, jehož výrobky směřovaly do všech zemí střední Evropy. V oboru kulturním vznikla zvláště škola Jednoty bratrské, která učinila z Třebíče jedno z hlavních středisek Jednoty na Moravě. Ovšem ani v této době poměrného blahobytu feudální páni svým vrchnostenským právům nijak nezadali, zvláště vůči lidu venkovskému. Bylo také chybou měšťanů, že svých uznaných práv nedovedli dobře hájit.

Katastrofa bělohorská znamenala pro Třebíč dobu dlouhého úpadku. Hospodářský život byl podlomen na dobu víc jak sto let, kulturní rozmach byl zničen, nastala hromadná emigrace, těžké rány válečné, hlad a mor dovršily dílo zkázy. Za protireformace stupňuje se panský

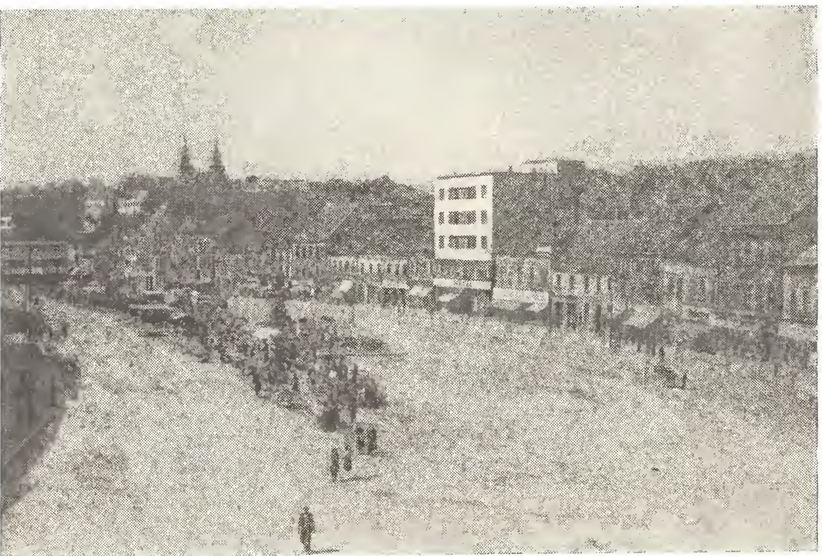
Pohled na Třebíč s Hrádku

Pohled na Třebíč od Kostelíčka

Apsida basiliky sv. Prokopa →

Karlovo náměstí

útisk až do nesnesitelné míry; přivedl obyvatelstvo skoro do postavení nevolníků. Válka sedmiletá, války napoleonské, živelní pohromy, hlad, epidemie, strašné požáry r. 1821, 1822 a 1847 jsou dalším suchým výpočtem neblahých událostí. R. 1821 došlo na Třebíčsku k povstání selského lidu, krvavě potlačenému.

Proto krátký záblesk doby revoluční r. 1848 nedovedl vyburcovati obyvatelstvo z jeho duševní ztrnulosti, ovlivňované silnou germanisací. Položení trati severozápadní dráhy mimo Třebíč podvázalo pak hospodářský rozmach města ke konci minulého století. Vzrůst českého živlu, podporovaný zvýšením počtu dělnictva a přílivem z venkova, způsobil konečně r. 1882, že správa města se dostala trvale do českých rukou a musela rychle dohánět, co předešlá uměle a násilně udržovaná německá správa zanedbala.

Od let sedmdesátých minulého století počínal též hospodářský přerod města, zanikala v něm řemesla s primitivní výrobou a vznikly četné továrny. Za bojů proti majitelům továren, většinou německým, vzrostlo sociální uvědomění dělnictva tou měrou, že Třebíč se stala jednou z bašt dělnického hnutí na Moravě a vydobyla si přívlastku „rudá Třebíč“. Až do znárodnění r. 1945 zůstaly však největší prů-

myslové závody v Třebíči v rukou kapitalistů, i když později českých, jejichž zájmům musely leckdy ustoupit i obecné potřeby města.

Dnešní lidová správa, která musela nejdříve odčiniti morální i hmotné škody německé okupace, vykonala od r. 1945 — od osvobození města hrdinnou Rudou armádou — obrovský kuse práce a stojí před vážnými úkoly (nová průmyslová čtvrť Gottwaldov, Dům zdraví, osvětový dům, nová poštovní budova, nové školské budovy, hřbitov, letiště atd.), jimiž se má dovršiti vývoj moderního, požadavkům doby odpovídajícího města.

Lidová správa a instituce

Jako okresní město je Třebíč sídlem příslušných lidových orgánů, tak okresního národního výboru, okresního soudu a prokuratury, velitelství SNB, cejchovního úřadu, poštovních a farních úřadů atd.

Rovněž jsou zde soustředěna okresní vedení různých organisací veřejnoprávní povahy, tak okresní sekretariát KSČ, sekretariát okr. rady odborové, Čs svazu mládeže, Svazu čs.-sovětského přátelství, Okresní lidové besedy, Sokola atd.

ŠKOLSTVÍ A OSVĚTA

Třebíč má 7 škol národních, 5 škol středních a 6 škol III. stupně, t. j. gymnasium (zal. r. 1871), vyšší hospodářskou školu (zal. r. 1919),

vyšší rolnickou školu (1946), základní odbornou školu v moderní dobře vybavené budově, vyšší sociální školu a pedagogické gymnasium. Dále je tu zemědělská škola (býv. zimní hospodářská), hospodářská škola (zal. 1901, býv. obchodní škola), městská hudební škola.

Z kulturních institucí se může Třebíč chlubit vedle měst. musea (popis dále) městskou veřejnou knihovnou (zal. r. 1885) na Karlově nám. č. 54 nad radnicí, jednou z nejlépe vedených na Moravě. Má 18.000 svazků, studovnu marx-leninismu, volný přístup a volný výběr knih a je určena pro exkurse domácích i cizích návštěvníků. Tato knihovna je otevřena po celý rok denně mimo neděle. Ve vedlejších místnostech je veřejná čítárna, otevřená denně po celý rok (15—19 hod.).

Biografy jsou tři: kino Svět, Oko a Jas. Hrají denně.

Sál městského divadla v Národním domě (Karlovo náměstí), pravidelné hry oblastní scény Horáckého divadla, několik závodních divadelních scén. Okresní galerie (pošta).

Pokud se týče tisku, vychází v Třebíči závodní časopis Závodů Gustava Klimenta „Tep Boroviny“, dále je tu filiální redakce „Rudého práva“, kraj. týdeníku „Jiskry“, „Nové politiky“ a „Lidové obrody“.

Třebíčsko je jedním z nejzdravějších krajů Moravy. Třebíč sama přes svůj průmyslový ráz je svým pěkným okolím, přírodními sady, říčními lázněmi a blízkými lesy vhodným letoviskem.

O zdravotnickou péči je dobře postaráno. Státní oblastní nemocnice (Purkyňovo nám., za klášterem, telefon 18) má oddělení chirurgické, vnitřní, plicní, porodnické, dětské, oční, ušní a krční a transfusní stanici. V budově okresní národní pojišťovny jsou ordinace a ambulance s příslušnými léčebnými zařízeními. Závodní ambulance mají Závody Gustava Klimenta. Řada lékařů praktických i odborných, 3 lékárny, 5 drogerií, záchranná stanice ČČK, Čs. Červený kříž, Protituberkulosní poradna, Poradna pro nastávající matky (budova ONP), Dětský domov a Městský sociální ústav (na Žižkově).

K zdravotnickým opatřením se může počítati i skupinový vodovod, postavený v r. 1936—40, který zásobuje město i připojené obce dobrou pitnou vodou z heraltických lesů.

Pokud jde o tělovýchovu, má Třebíč dobrou pověst. Tělocvičny včetně sokolovny jsou však zastaralé. Borovina má závodní sokolskou jednotu a moderní velkou tělocvičnu.

Sokol Závody Gust. Klimenta, Sokol MEZ a Sokol Instala pěstují hlavně kopanou a hokej. Jsou však zastoupeny téměř všechny druhy sportů: lehká i těžká atletika, házená, cyklistika (Borovina), plavectví, box, tennis, stolní tennis, turistika, táboření. Každoročně v září se pořádá Velká cena Třebíče v běhu na 10.000 m, jíž se po dvakrát účastnil i náš světový rekordman Emil Zátopek, čestný občan Třebíče.

Třebíčsko se výborně hodí k provozování letních sportů. Řeka a blízkost četných rybníků umožňují táboření a plavání. Pro letní tábory jsou nejvhodnější vedle údolí Jihlavky pod Vladislaví rybníky studenecké, opatovské a u Brodců. Lyžaření je závislé na množství sněhu. Dobré terény jsou i blízko města (Pekelný kopec), jinak hlavně v okolí Číchova, Okříšek a Brancouz.

Průmysl

ZÁVODY

GUSTAVA KLIMENTA

Závody Gustava Klimenta, nár. pod., v Třebíči-Borovině jsou největšími průmyslovými závody jihlavského kraje. Mají svou historii. Výroba obuvi se datuje v Třebíči již od 15. století. V r. 1835 koupil Karel Budišovský Borovský mlýn a zřídil z něho koželužnu. Během doby vyrostla z ní obuvnická továrna, která za války v Bosně a Hercegovině a za první světové války stala se vlivem státních dodávek největším kožedělným závodem ve střední Evropě. Z majitelů Budišovských stali se Němci, koupili si titul baronů a změnili své jméno na Budischovsky.

Třebíčští ševci chodili na zkušenou zejména do Vídně a odtud přinášeli s sebou již také první třídní vědomí a zkušenosti vídeňských odborových organisací. Zakládají v Třebíči „Děl-

nické besedy" a odborové spolky. Vznikají první stávky za vyšší mzdy a První máj 1890 již slaví třebíčské dělnictvo tím, že toho dne nepracuje a pořádá demonstrační průvod.

V těchto bojích před první světovou válkou se uplatňují pozdější vůdci dělnického hnutí, především Dr Bohumír Šmeral a vzdělaný vahař Gustav Kliment. Po pádu Rakouska chce závodní výbor v Borovině převzít závod do dělnických rukou. Sociální demokracie, v níž je třebíčské dělnictvo většinou organisováno, však zrazuje. Veškeré osazenstvo závodů se účastní v prosinci 1920 generální stávky, kterou vede předseda závodního výboru Gustav Kliment. Stávka je za pomoci jihlavské posádky potlačena a její vůdci, zejména Gustav Kliment, odvezeni v okovech do Jihlavy k soudu.

Borovinské závody přecházejí pak do rukou banky. Období 1920—1930 je dobou velkých dělnických bojů, které vrcholí v době krise 1931-33, kdy závody kupuje kapitalistický upír Baťa. Dělnictvo se mocně brání příchodu Baťově, ale Baťa láme jeho odpor násilím a nutí i městské zastupitelstvo, aby mu odhlasovalo loyalitu. Ve velké většině dělnictvo nepodléhá Baťovu teroru a část se uchyluje do konkurenčního závodu, t. zv. První brněnské továrny na obuv.

Boj třebíčských dělníků skončil vítězně, když za pomoci slavné Rudé armády se v květnu 1945 závod dostal do rukou těch, kteří jej svou prací budovali — do rukou dělnictva. Nastává období velké konsolidační práce a již 14. května 1945 se borovinské závody rozjíždějí. Rozvíjí se iniciativa těch, kteří po desetiletí byli jenom raby. Za dělnického vedení závod vzkvétá a dvouletý plán splňuje již 15. listopadu 1948 jako prvý závod v sektoru kůže-guma.

Na začátku pětiletky, v polovině r. 1949, spojují se oba třebíčské závody na obuv, dřívější První brněnská, která po osvobození si dala jméno DEKVA (závod DEvátého KVětnA), s Borovinou a tam nový základní závod si dává do štítu jméno jednoho z nejlepších třebíčských bojovníků za socialismus, Gustava Klimenta.

Prvý rok pětiletky je v Závodech Gustava Klimenta splněn již 15. listopadu ve výrobě obuvi a 6. prosince ve výrobě punčoch. Ve druhém roce pětiletky si ševci v Borovině svou vzornou prací, dobrým plněním plánu a velmi dobrou kvalitou svých výrobků zasloužili titul „Údernický závod“, který jim byl udělen na slavnostním zasedání KOR v Jihlavě dne 24. října 1950.

Borovina má moderně zařízené internáty,

závodní jídelnu, společenský dům, kino, obchodní dům, vlastní užitkový vodovod, tělocvičnu, sportovní stadion. Kolonie rodinných a činžovních domů tvoří vlastně město pro sebe.

Památky

BASILIKA
SV. PROKOPA

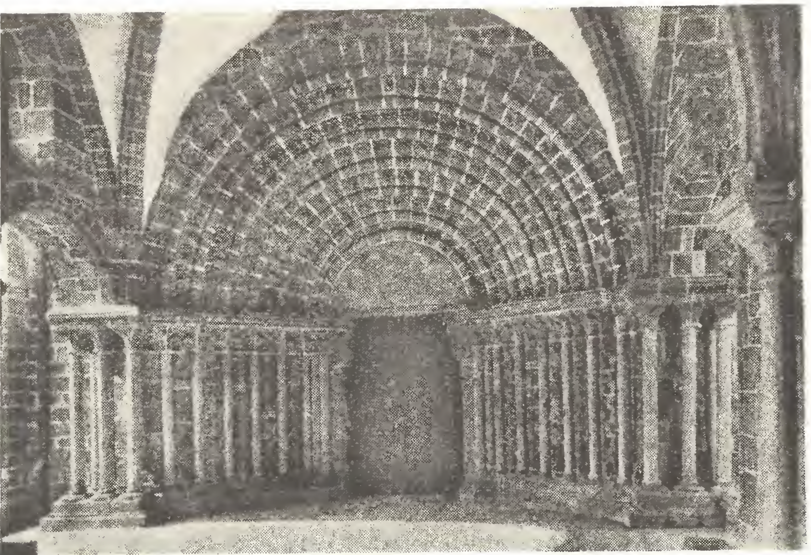
Basilika sv. Prokopa v Třebíči na Podklášteří patří mezi nejcennější stavební památky střední Evropy. Odborníci ji kladou, pokud jde o uměleckou cenu, hned vedle dómu sv. Víta. Podle Ant. Matějčka je to v našich zemích „jediný podnes úplně zachovaný kostel článkovaný a zaklenutý s nemalým umem technickým“ slohu románského, přecházejícího v gotický. Vystavena z tesaných kvádrů neomítnutých, působí basilika zevně neobyčejným dojmem svou monumentální prostotou, uvnitř pak velebností, smělostí oblouků a nádherou klenby.

Dlužno ji pokládati za dílo vzácně jednotné, které vzniklo v polovině 13. století. Její stavitelé zůstali neznámi, byli to pravděpodobně stavitelé řádoví. Za válek husitských byla po-

škozena, mnohem více však při obléhání Třebíče Matyášem Korvínem. Za pozdějších feudálních pánů byla proměněna v sýpky a skladiště a přes 200 let nesloužila svému účelu. R. 1704 byl presbytář upraven na zámeckou kapli a zasvěcen sv. Prokopu. V letech 1725 až 1727 provedl zaklenutí hlavní lodi pražský stavitel F. M. Kaňka. R. 1862 byl odhalen portál v předsíni. V letech 1925—1935 byly provedeny hlavní a konečné restaurační práce podle plánů arch. Kamila Hilberta, který pokládal zabezpečení basiliky za jeden ze svých největších životních úkolů. Dnes poskytuje basilika dojem takřka původní ryzosti.

Chrám sv. Prokopa je trojlodní, směřující od východu k západu. Délka stavby je 66.45 m, šířka asi 20 m, výška 25 m. Je vystavěna v přísně vázaném půdoryse románském z tvrdé hrubozrnné šedé žuly třebíčské, toliko na jemnější části výzdoby bylo použito oslavanského pískovce. Duch stavby je závislý na cizích vlivech, ale neobvyklá struktura hrubého domácího kamene dává stavební formě i detailu zvláštní místní ráz.

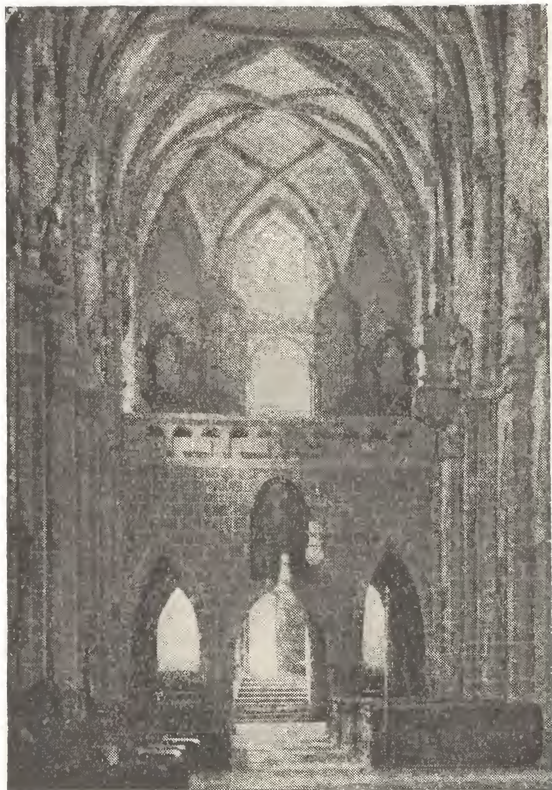
Při zevním pohledu vyniká nejlépe krása basiliky od strany východní, kde je zakončena pětibokou apsidou se sloupkovým románským ochozem po všech pěti stranách, třemi kruho-

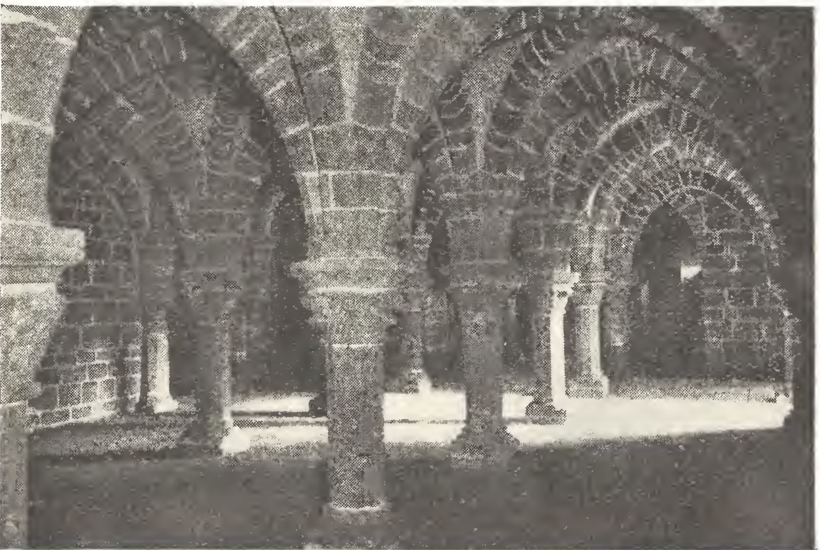
Portál basiliky sv. Prokopa

Hlavní loď basiliky – pohled k oltáři

Hlavní loď basiliky – pohled ke kůru

Krypta basiliky sv. Prokopa

vými okny (prostřední s nádhernou růžicí), třemi menšími okénky a ozdobnou římsou. Napravo je vidět menší kruhovou apsidu, jíž je zakončena severní boční loď, na levé straně je vchod do krypty.

Na severní straně upoutá pozornost především t. zv. rajská předsíň, jediná toho druhu v našich zemích, chránící skvostný portál, kde byl vlastně slavnostní vchod do chrámu (pro panovníka a patrona). Předsíň je sklenuta sedmicípou gotickou klenbou, opírající se o čtyři rohové a tři střední pilíře, bohatě zdobené románskými sloupky.

Portál je pozoruhodná památka, upomínající některými svými znaky na stavby v Dol. Rakousích, jež však předčí. Některé jeho prvky (dekorace rostlinná) nemají přímého vzoru. Jest 7.35 m široký, 6.55 m vysoký, zachován v původním stavu, takřka neporušený. Řada sedmi sloupků románských po obou stranách vchodu je sklenuta sedmi soustřednými oblouky a mezi sloupky a oblouky probíhá bohatá ornamentální výzdoba, v každém poli jiná. Pro úchvatnost portálu byl klášter zván „porta paradisi“, t. j. brána rajská.

Hlavní průčelí na západní straně kostela je celkem jednoduché. Bylo upraveno F. M. Kaňkou v první polovici 18. stol. v barokním, po-

několik historisujícím slohu. Obě barokní věže, postavené a upravené ze starých štíhlejších věží románských, pocházejí z téže doby.

Vnitřní prostor basiliky, postupuje-li se od západního průčelního vchodu, počíná předsíní chrámovou pod hudebním kůrem. Třemi lomenými arkádami otvírá se tato část do hlavní lodi, která po nízké předsíni vyvolá překvapující dojem svým monumentálním vysokým prostorem a zvláštním způsobem výstavby. Opravy vyčistily stěny vnitřku od pozdějších omítek a daly vyniknout starému kamennému jádru. Šest pilířů po každé straně, z nichž je jeden střídavě slabší a druhý silnější, vyvolává rytmické harmonické střídání, které upoutá pozornost návštěvníkovu a vede ji dále, odvážné triumfální oblouky, spadající jako kamenné závěsy kulisovitě za sebou, stupňují účin velkoleposti chrámu, jehož vyvrcholením je apsida s oltářem. Je to příznačná a zamýšlená působivost staveb tohoto typu.

Klenba hlavní lodi (síťová) není původní, byla vytyčena opravami F. M. Kaňky. K silnějším pilířům se sbíhají přípory klenby, na podstavcích slabších pilířů jsou barokní sochy světců Jana Nep., Vojtěcha, Václava, Ivana, Norberta a Ludmily z 18. stol. Šest vysokých mírně lomených oken osvětluje hlavní loď.

Tato přechází do kněžiště zachovaného v prvotní neporušenosti o dvou kupolovitých žebrových osmidílných klenbách, podchycených v rozích žebrovými kuklicemi. Tvrdá žulová žebra pnou se k vrcholu klenby s neobyčejnou smělostí a podávají důkaz o vynikající stavitelské technice tvůrců basiliky. Ve svislé stěně triumfálního oblouku je 5 románských dvojokének a valdštejnský znak. Rovněž obě klenby kněžiště jsou od sebe odděleny svislou stěnou s lomeným obloukem a okénky. Tato výstavba kněžiště je další zvláštností chrámu, jinde nevídanou.

Apsida hlavní lodi je utvořena pěti stranami osmiúhelníka. Její klenbu tvoří rovněž osmidílná mistrná kupole. V přízemní části je zdobena arkádami, složenými ze 33 románských sloupků s ozdobnými hlavicemi (každá jinačí).

Apsida je prolomena třemi kruhovými okny, z nichž vyniká prostřední s umělecky zpracovanou růžicí vzácné krásy. Nad okny probíhá pětiboký sloupkový ochoz, otevírající se dovnitř chrámu románskými dvojokénky. Vchody do ochozu jsou v rozích apsidy, blízko nich jsou proti sobě dva ozdobné portálky. Severní z nich vede do sakristie, bývalé to opatské kaple, zakončené polokruhovitou apsidou a sklenuté křížovou klenbou. V r. 1932 byly zde objeveny

Msgrem Doleželem fresky z 13. stol., představující milosrdné skutky a různé práce, jak to předpisovala řehole benediktinská. Tepané železné dveře do sakristie mají znak se zubří hlavou, což ukazuje na opravy z doby pernštejnské (1505).

I v obou bočních lodích zaujme žebroví křížové klenby.

Pod celým kněžištěm rozkládá se proslulá krypta. Je 27 m dlouhá, 8 m široká, sloužila za hrobku opatů a snad zde byli pochováni i potomci zakladatelů kláštera. Dvěma řadami celkem 16 pilířů je rozdělena na trojlodí, sklenuté křížovou klenbou o mocně profilovaných žebrech. Osmiboké pilíře i postranní polopilíře mají hlavice s krásnou rostlinnou výzdobou. Prostřední loď končí apsidou zdobenou oltářem z třebíčské žuly podle návrhu arch. Kam. Hilberta.

Vnitřní výzdoba basiliky vzala za své v bouřlivých dobách zpustošení, nejstarší práce jsou barokní z 18. stol. Jsou to již zmíněné sochy světců v hlavní lodi, dále barokní sochy téhož rázu v presbytáři, a to sv. Cyrila a Metoděje, sochy sv. Josefa a sv. Jana Křtitele v apsidě nad vchody do ochozu a dřevěné sochy sv. Petra a Pavla na rozhraní lodi a presbytáře. I vedlejší barokové oltáře jsou z 18. století.

Z minulého století pocházejí pseudorománská kazatelna (1873), křtitelnice a oratoř v presbytáři. Hlavní oltář je pseudogotická dřevěná archa z nové doby, dílo umělců Jana Kastnera, Štěpána Zálešáka a Viktora Foerstra. Sousoší oltáře představuje sv. Vojtěcha, po jeho boku stojí sv. Cyril a Metoděj a nahoře jim žehná Kristus.

Basilika bývá přes den uzamčena. Klíče na požádání na farním úřadě Třebíč-Podklášteří v nádvoří zámku. Hromadné návštěvy se doporučuje tamtéž předběžně ohlásiti.

ZÁMEK V TŘEBÍČI

Bývalý valdštejnský zámek je položen na mírném návrší nad Jihlavkou a tvoří s basilikou, k níž přiléhá, jeden z typických obrazů Třebíče. Je to v jádru stará klášterní budova o třech křídlech, čtvercové nádvoří uprostřed je vlastně bývalá rajská zahrada, jak bývá u středověkých klášterů. Rozloha kláštera, který byl důkladně opevněn, byla mnohem větší než dnes. Stavební úpravy za Viléma z Pernštejna na začátku 16. století a za Fr. Aug. z Valdštejna v druhé polovici 18. století daly zhruba zámeckým budovám dnešní vzhled. Od r. 1628 do konce druhé světové války byl

v držení poněmčeného rodu valdštejnského.

Dnes, kdy zámek přešel do rukou lidu (města Třebíče), stal se přístupným veřejnosti. Pozoruhodné je zámecké schodiště, t. zv. černá chodba vedoucí do bývalých klášterních cel, prostorný Kamenný sál s freskami rodových erbů, menší sál s rodovými obrazy a t. zv. čínský salonek s originálními tapetami čínské práce. Ve všech místnostech jsou staré nástropní lustry. Vnitřní zařízení (obrazy, sbírka zbraní) se stalo součástí musejních sbírek.

Dnešní vjezd do zámku byl fasádově upraven r. 1876. Před ním jsou pěkné barokové sochy Piety a sv. Jana Nep. a zbytky příkopu. Ze starého kláštera se dále zachovaly dvě gotické brány, z nichž jedna je dnes zazděna domkem. U zámku je krásný park, na jehož severním okraji stávala původní tvrz Třebíč.

Místo dnešního zámku je asi dávným lidským sídlištěm. Na jaře 1949 byl tu v těsné blízkosti zámku objeven kameny obložený hrob s kostrou ve skrčené poloze a s milodary, zbytky náčiní a nádob z doby kultury únětické. Předměty tyto staly se dnes součástí musejních sbírek.

Dnes je v zámku mimo internáty mládeže okresní a městský archiv a městské museum.

Městské museum, založené r. 1898, bylo r. 1945 přeneseno do zámecké budovy. Sbírky jsou instalovány ve vstupní hale zámku (zbraně), v „černé chodbě“ (církevní oddělení), v Kamenném sále a přilehlých desíti místnostech. V Kamenném sále je sbírka skla, cínového nádobí, staré keramiky, krojů a zajímavých předmětů z domácností minulého století. Přechodně jsou zde vystaveny proslulé třebíčské betlemy v jejich celistvosti a ryzosti (Hartmannův, Čeloudův, Pokorného, miniaturní betlemy atd.). V další místnosti jsou staré rodové obrazy předků býv. majitelů zámku, sbírka sloupkových hodin, v čínském salonku je exotická exposice, v oddělení přírodopisném je mimo jiné sbírka cenných minerálů a botanická sbírka z pozůstalosti řed. Rudolfa Dvořáka, známého ochránce mohelské hadcové stepi a propagátora Pojihlaví, v jiných místnostech jsou sbírky peněz, cechovních památek, obrazů a fotografií staré Třebíče, archeologických nálezů (mamutí kosti a pod.) a konečně v posledních 4 místnostech je bohatá příruční musejní a studijní knihovna.

Museum je otevřeno v době od 1. května do 30. září každou neděli a svátek od 9. do 12. hod.

dop. Hromadným návštěvám umožní správa musea prohlídku sbírek kdykoliv, nutno však uvědomiti aspoň 24 hodin předem kastelána třebíčského zámku nebo Musejní spolek v Třebíči nebo CIS Třebíč. Vstupné je 5 Kčs pro dospělé, 3 Kčs pro děti.

Městský archiv, který je rovněž v zámku, chová městská privilegia na pergamenech z let 1277 až 1795, městské kroniky, akta procesní, traktáty z let 1599 až 1617, hraniční knihy a jiný listinný materiál, ponejvíce ze 17. a 18. století. Spousta neobyčejně cenných dokumentů byla ztracena, když nerozumností magistrátu byly r. 1855 dva plné vozy archivalií prodány do starého papíru.

CHRÁM SV. MARTINA

Věž při chrámu sv. Martina byla zbudována v 2. polovici 14. století a dokončena v 1. polovici 15. století (Dvorský udává r. 1458). Sloužila původně jako městská hláska, která zesilovala opevnění u vídeňské brány na Jordáně. Svými obrysy typická pro Třebíč, přečkala jediná vedle basiliky zkázu města za Matyáše Korvína. Uhři ji chtěli podle kronikáře Střelky „podkopati a převrátiti, ale toho pro její pevnost dovésti nemohli“. Byla totiž vystavena

z kamene dobrého a o mocných zdech a její sklepení sloužilo za „komoru vší obce“, kde se uschovávala v čas války městská privilegia a drahocennosti.

Její zevnější podoba prošla řadou úprav a krov její několikrát vyhořel (r. 1468, 1577, 1822). Také zvony několikrát ztratila. Nynější zvony (z r. 1558 a 1581) pocházejí z bývalého bratrského sboru na Jejkově a byly sem přeneseny po poslední válce z kostela sv. Trojice. Věž je 75 m vysoká, čtverhranná, s ochozem, bytem pro hlásného a hodinami. Nynější ladné barokní zastřešení o dvou báních a lucerně bylo zbudováno r. 1862 stavitelem Dominikem Herzánem. S ochozu pěkná vyhlídka na město.

Vlastní chrám sv. Martina pochází ve své nynější barokové podobě z let 1707—19. Založen byl asi koncem 13. století. Má tři lodě, pavláčky, po stranách dvě kaple, sv. Josefa a sv. Anny, bohatou barokovou výzdobu. R. 1905 byl uvnitř vyzdoben freskami (prof. Kozlanský), oltářní obraz představuje sv. Martina (malíř J. Šichan). Na nejstarší gotickou dobu upomínají motivy gotické klenby v presbytáři (původním kostelíku). Z dob předbělohorských má chrám málo památek. Z druhé pol. 15. stol. pocházejí železné t. zv. pernštejnské dveře do sakristie, zdobené ve 32 polích střídavě zubřími

hlavami a římskými orly. Mistrná cínová křtitelnice, pocházející z r. 1616, je zdobena reliefy čtyř evangelistů a dějů Nového Zákona. Dále je v kostele epitaf z červeného mramoru z r. 1571.

KARLOVO NÁMĚSTÍ

Hlavní třebíčské náměstí, pojmenované podle Karla IV., je jedno z největších na Moravě (délka 400 m, plocha přes 2 ha). Nemá již svého starobylého vzhledu, kterým se honosilo ještě začátkem minulého století. Většina domů svou fasádou připomíná běžné stavby měšťanského typu nedávné doby a jen vnitřky některých domů svými mocnými zdmi, klenutími, síněmi, schodišti a náhodným rozvržením vnitřního prostoru ukazují, že jde o stavby mnohem starší (až z 16. století). Náměstí utrpělo hlavně požárem r. 1822, po němž byly úředním nařízením strženy ozdobné a vysoce vypjaté renesanční a barokní štíty. S původní zevní výzdobou se zachovaly toliko domy t. zv. Františkovský a Černý.

Františkovský dům (č. 53, lidově zvaný „malovaný“) na rohu Hasskovy ulice je dílem vlašských stavitelů z konce 16. stol. (renesance). Postaven byl zástupcem benátské velkonákupní společnosti Francesco Calligardem (odtud ná-

zev), který zřídil v Třebíči prodejnu koloniálního zboží. Sgrafitová figurální výzdoba domu je bohatá a pestrá, v podřímsí ji tvoří členěná linka s motivem lva a lovce, meziokenní výzdoba zpodobňuje biblické výjevy a postavy světic, arkýř je zdoben obrazy mužů v krojích 16. století, boční průčelí do Hasskovy ulice postavami s loveckou výstrojí, a to vše je vsazeno do krásné rostlinné ornamentální výzdoby. Sgrafita, zatřená kdysi maltou, byla r. 1903 náhodou objevena při opravě domu a restaurována prof. Josefem Kozlanským.

Černý dům na dolní straně náměstí (č. 16) postavil v letech 1619—37 třebíčský měšťan Jan Rábl. Průčelí jednopatrového domu, zvýšené o polopatro půdní nadezdívkou, je zdobeno sgrafity na černé základové půdě, která ve stylu své doby představují v nejvyšším patře lidské vlastnosti víru, lásku, naději, spravedlnost, marnivost a radost. Níže jsou znázorněny lovecké výjevy a římští císařové (Vespasian, Titus). Další obrazy byly pozdějšími úpravami průčelí značně poškozeny. Sgrafita, zatřená maltou, byla r. 1925 znovu zabezpečena. Nad renesančním pískovcovým portálem je český nápis: „Poziehneg Hospodine tomuto domu i vssiechniem v niem przeby wagyczym“ s letopočtem 1619.

Z ostatních památných domů Karlova náměstí si zasluhují zmínky: dnešní restaurace „Slavia“ (č. 4), býv. stará výsadní hospoda, kde podle pověsti bydlel král Matyáš při obléhání kláštera r. 1468 a kde prý noclehovali čeští králové na svých cestách mezi Prahou a Vídní, jak o tom svědčí kamenný nápis v průjezdu „Tuto jest hospoda Ccisarzův Rzimskich a kralu Czeských. 1602. Renov. 1729“; dále dům „U černého orla“, čís. 11, býv. hostinský dům označený na venek vývěsným štítem starobylé zámečnické práce ze 17. stol., kde bydlel r. 1742 pruský král Fridrich II., s kamenným lazebnickým znakem a letopočtem 1580; dům „U zlatého lva“, čís. 7 s městským znakem nad portálem a vývěsným štítem a na horní straně náměstí býv. Špalkovský dům (roh ul. Přerovského) a „U bílého koníčka“ (býv. hostinec s vývěsným štítem).

KAPUCÍNSKÝ KOSTEL

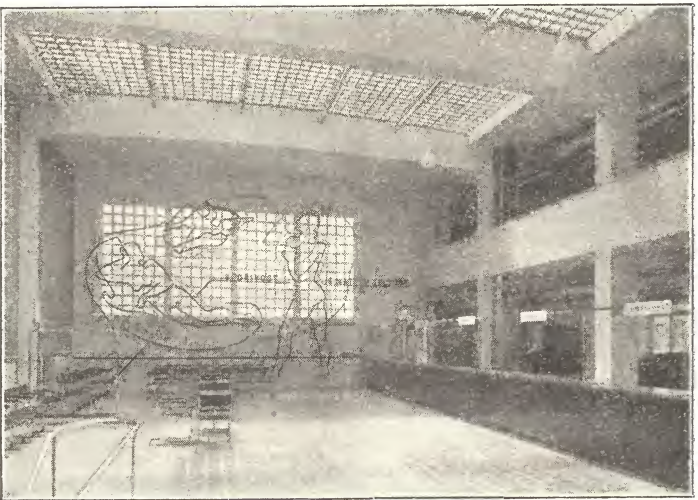
Kapucínský kostel na Jejkově v ulici Otmarově byl založen r. 1684 a r. 1693 dokončen. Je postaven v prostém kapucínském slohu, uvnitř zdoben freskami. Schodištěm a rozměrnou terasou byl značně podepřen architektonický účin stavby, obrácené vysokým štítem

Obytné budovy v Borovině

Městské říční lázně

Dvorana Okresní spořitelny a záložny

Chrám sv. Martina

k ulici. Věž, u kapucínských chrámů neobvyklá, byla postavena v osmdesátých letech minulého století. Obraz sv. Františka na chrámovém štítě namaloval r. 1940 jednoruký akad. malíř Jan Daněk.

V místech kostela stával českobratrský sbor s věží, zřízený v pol. 16. století, při němž byla i škola, nemocnice a byty pro kazatele. Sbor, nadaný Smilem Osovským četnými beneficii a opuštěný začátkem třicetileté války, „jakkoliv způsobilý a výstavností krásný", byl r. 1687 odklizen. Jako jediné památky z něho se zachovaly dva zvony, které jsou dnes na věži u sv. Martina.

V terasní zdi kapucínského kláštera byly až do r. 1949 umístěny náhrobní kameny rodu Osovských z Doubravic, které nyní čekají na definitivní uložení. Jsou z bílého mramoru, o rozměrech 1.85 × 1 m a představují Burjana Osovského z Doubravice († 1563), jeho manželku Elišku Bítovskou z Lichtenburku († 1567), jejich syna Smila Osovského z Doubravice († 1613) a první manželku tohoto Bohunku ze Žerotína († 1588). Oba Osovští jsou znázorněni v rytířském brnění s přilbicemi stranou odloženými, náhrobek Bohunky Žerotínské ukazuje paní velmi krásnou v bohatém kroji 16. věku s okružím kol krku, kdežto obličej

Elišky Bítovské je starší, přísný a hlava je zahalena vdovskou smuteční rouškou.

KOSTEL SV. TROJICE NA HŘBITOVĚ

Kostel sv. Trojice pochází ve své nynější podobě z r. 1564, ač byl založen v době mnohem starší (asi ve 14. stol.). R. 1701 byla k němu přistavěna barokní věž. Ve vchodu do věže je náhrobní kámen s erbem rodu z Doubravice.

Městský hřbitov u sv. Trojice byl založen r. 1607, když starý hřbitov u sv. Martina nedostačoval. Místo bylo patrně i dříve pohřebištěm, zejména v dobách morových epidemií. Přes pozdější rozšíření dnes již zdaleka nevyhovuje.

NOVĚJŠÍ KOSTELY – KAPLE

Kostel církve českobratrské na Benešově třídě s prostou jehlancovou věží a střízlivých architektonických forem pochází z r. 1910 (Husova deska).

Pravoslavný kostel sv. Václava a Ludmily u hřbitova (nad Tyršovými sady) v malebném ruském slohu, s pozlacenou bání a krásnými malbami uvnitř, byl postaven podle plánů Prot. V. Kolomackého a dohotoven r. 1940.

Nejznámější, nejstarší a největší třebíčskou

kaplí je kaple sv. Jana na Strážné Hoře, obecně zvaná Kostelíček, v dominující poloze nad městem. Byla postavena v letech 1644-45 zednickým mistrem Janem Fulíkem, když Fulík byl podle pověsti vykonal pouť pěšky do Říma. Barokní, do krátkoramenného kříže stavěná kaple má kryptu, v níž jsou uloženy ostatky zakladatele a jeho syna.

Kaple sv. Petra a Pavla u mostu na Jejkově byla podle tradice postavena v místech, kde se Čeští bratří při odchodu do vyhnanství loučili s rodným městem. Chronogram nad vchodem udává rok zbudování 1658. Z důvodů dopravních byla po převratě přenesena a vezděna do klášterní zdi.

POMNÍKY – MĚSTSKÝ ZNAK

Pomníků má Třebíč málo. Pomník Národního osvobození, dílo sochaře Odehnala, byl za okupace Němci zničen. Na Masarykově náměstí, blíže školy v parčíku, stojí obelisk Františka Palackého (1898) s medailonem historikovým.

Karlovu náměstí vévodí sousoší věrozvěstů sv. Cyrila a Metoděje, vytesané z hořického pískovce r. 1885 podle modelu sochaře Leoše Šimka ze školy Myslbekovy Bernardem Seelin-

gem. Starších soch světců (většinou 18. stol.) je v Třebíči několik. Rovněž řada pamětních desek.

Ve znaku má Třebíč štít o třech polích, z nichž ve středním jsou tři kapuce (benediktinské) na bílém podkladě, horní a dolní pole je zdobeno stříbrnými arabeskami na půdě červené.

MĚSTSKÉ HRADBY

Městské hradby obepínaly území vnitřního města v délce asi 1250 m. Byly zbudovány po povýšení Třebíče na město průběhem 14. stol., vyvráceny Matyášem Korvínem r. 1468 a časem musely ustoupit vývoji města a zbořeny i jejich tři brány, stávající ještě v minulém století. Obraz Jejkovské brány je zachován v novodobých sgrafitech v ulici Jejkovská brána (na Čapkově domě), obraz Stařečské brány na Lorenzově vinárně (Komenského náměstí).

Dnes jsou zachovány z hradeb jen zbytky: v ulici Stalingradské (dříve Kateřiny z Valdštejna), kde je zachována i část hradebního příkopu s vestavěnými domy, na dvoře Čapkova domu, kde je zbytek jedné z hradebních věží, a největší část při břehu Jihlavky, kterou lze nejlépe spatřit s Hrádku. Na Hrádku jsou

zachovány i zbytky kruhové bašty a jejího vnějšího opevnění.

STALINOVA TŘÍDA

Na Stalinově třídě najde se řada domů, které nejen svým vnitřkem (klenbami, síněmi, nepravidelností), ale i vnějškem mají starý ráz. Četná vybíhající nároží ukazují na způsob starého zastavění. Požáry, čas a úpravy vykonaly i zde své dílo. V domě č. 36/54, vestavěném do skalnatého ostrohu „Hadlízu", připomíná dovedně klenutá místnost staroutrakvistickou modlitebnu.

ZÁMOSTÍ

Tato čtvrť, bývalá to Židovská obec, uchovala si, zejména ve své nižší poloze, na Tichém náměstí kol synagogy a v někdejší Dolní (dnes L. Pokorného) ulici starobylý ráz. Svými uličkami, zákoutími, průchody, starými stavbami i domovními interieury připomíná ghetto v jeho původním staletém utváření.

K významnějším stavbám patří synagoga na Tichém náměstí, t. zv. „nová", z let 1639—42. Synagoga t. zv. „stará" v ulici Blahoslavově (z r. 1707) s mocným opěrným pilířem slouží dnes za skladiště.

Židovský hřbitov na svahu týnského potoka (za Kočičinou), vzdálený asi čtvrt hodiny od středu města, pochází z konce 16. století, kdy byla založena jeho nejstarší část. Svými omšelými nakupenými náhrobky ze starší doby, opatřenými hebrejskými nápisy, vyvolává pravou atmosféru dávných židovských pohřebišť.

Význačné novější stavby

Mezi veřejnými budovami vynikají: budova vyšší hospodářské školy na Benešově třídě, budova základní odb. školy v přilehlé Sirotčí ulici (1931), Masarykovy školy v ulici Hanělově (1921-22), okres. soudu na Benešově třídě (1921, arch. Žák), okr. národního výboru na Martinském náměstí (1922), státní oblastní nemocnice v dominující poloze nad Jihlavkou, hotel „Zlatý kříž" a „Okr. spořitelna a záložna" (arch. Fuchs) na Karlově nám., kino „Svět" v ul. Smrtelné, budovy měst. sociálního ústavu, Dětského domova a činžovních domů na Žižkově, dále internáty a obytné domy v Borovině. Budova gymnasia na Masarykově nám. (1889) a hlavní pošty na Jejkově jsou již zastaralé.

Významné osobnosti místa

Jan Cyrillus Třebíčský, rodným jménem Špalek (1570—1632), senior Jednoty bratrské, který společně s Jiřím Dikastem korunoval krále Bedřicha Falckého a byl otcem Marie Dorotky, druhé manželky J. A. Komenského,

František Václav Míča (1694—1744), hudební skladatel doby Stamicovy a kapelník na jaroměřickém zámku, tvůrce svěžích symfonií,

Josef Chmela (1793—1847), národní buditel, básník skupiny Klicperovy,

Dr Bohumír Šmeral (1880—1941), význačný politik a žurnalista, přední člen III. Internacionály, jeden ze zakladatelů a nejvýznamnějších členů KSČ, zemřelý 1941 v Moskvě, též poslanec rakouské říšské rady a Národního shromáždění,

Gustav Kliment (nar. 1889), organisátor a

vůdce dělnického hnutí na Třebíčsku a Ostravsku, přední člen KSČ, nynější ministr těžkého průmyslu, poslanec Národního shromáždění,

Vítězslav Nezval (nar. r. 1900 v Biskoupkách u Mor. Krumlova), král českých básníků, kulturní patron třebíčského okresu, v jehož některých pracích se jeví ohlasy jeho třebíčského pobytu (na př. román „Pan Marat"). Studoval a maturoval na třebíčském gymnasiu,

Dr Bedřich Václavek (1897—1943), rodák z blízkých Čáslavic, za války umučený nacisty, vynikající literární kritik a estetik, rovněž vystudoval gymnasium v Třebíči.

Betlemářství

Počátky třebíčského betlemářství se datují z konce 18. a zač. 19. století. Figurky betlemů byly původně vyřezávány ze dřeva, od začátku 19. století malovány na papíře (lepence). Mezi prvními tvořili figurky malíři Hartman otec a syn, později malíř Klaus a jeho syn akad. malíř Eduard Klaus. Vyvrcholení znamená Ant. Čeloud (1838—1918), kostelník u sv. Martina, od něhož pochází betlem v tomto chrámu 6 m dlouhý, 2 m vysoký a 1.5 m hluboký. Ještě dnes je v Třebíči na 200 betlemářů, kteří stavějí každého roku o vánocích betlemy.

Způsob stavění se za Čelouda ustálil tak, že na kostru umně zhotovenou z kozlíků a prkének se připevní „skály“, t. j. zmačkaný tužší papír namalovaný na způsob skal, pokryjí se mechem a do něho se píchají figurky.

Středem betlema je jeskyňka s Jezulátkem. S obou stran přicházejí darovníci, vpředu nechybí někde ani ptactvo a zvěř. Po levé ruce bývá zjevení andělské a ostatek je zaplněn stády s pastýři. Nahoře se tyčí hrady, jež jsou někde věrnou kopií českých hradů, a orientálsko-středověké město. Ladný celek betlému uzavírá perspektivně obraz krajiny s oblohou.

Figurky jsou malovány obvykle temperou, pestřejšími tóny s jemným stínováním. Jejich zpracování svědčí mnohdy o značném uměleckém nadání. Jako vzory sloužily obrázky v biblích, kalendářích a živá skutečnost.

Svým rázem nepředstavuje třebíčský betlem krajinu svaté země, nýbrž domácí horáckou krajinu, nedělá si nic z historické či věcné nepřesnosti. Příkrá skaliska (obdoba s třebíčským Hrádkem) a smrkové lesy připomínají okolní kraj, je tu vidět větrníky, mosty, mlýny, studně i četné výjevy z denního horáckého života, mnohé figurky jsou jakoby přímo vyhmátnuty ze skutečnosti. Jen jeskyňka, palmy, město a průvod Tří králů zastupují živel cizokrajný.

I třebíčské betlemářství prošlo svým vývojem. Dnes vedle prostorných betlemů malují se i miniaturní betlemy s postavičkami ne většími než 1 cm. Také motivy tvorby betlemů se změ-

nily; jestliže dříve měly betlemy spíše podklad náboženský, dnes mají podklad umělecký. Odborníci, mezi nimi mistr Alfons Mucha, Fr. Ondrušek, krajinář Roman Havelka a j. se vyslovili velmi pochvalně o třebíčských betlemech, spatřují v nich právem zvláštní jinde nevídaný druh lidového umění.

Hudební doplněk betlemů tvoří původní třebíčské vánoční koledy.

V čase vánočním možno spatřit pěkné betlemy v třebíčských kostelích a u soukromníků, na něž lze se snadno doptat a kteří je ochotně ukáží, stále jsou pak vystaveny ukázky některých betlemů v městském museu (viz tam).

Rekreační možnosti

SADY

Třebíč udržuje přes 16 ha okrasných a lesních sadů. Uvnitř města mimo několika menších parčíků jsou jen Tyršovy sady na náměstí Legií, táhnoucí se až po sokolský stadion (Tyršova deska, pěkná vyhlídka na město, přístup do Libušina údolí) a park „Polanka“ na Stařečce při břehu Jihlavky (půjčovny loděk, vchod do říčních lázní).

Na obvod města navazují krásné přírodní sady:

Masarykovy sady na Hrádku (viz tam),

Radostínské sady pod nemocnicí, přecházející v chráněnou přírodní reservaci „Liští“. S vyhlídkového pavilonu krásný pohled na siluety třebíčských věží,

Krajíčkova stráň, zalesněný příkrý svah na pravém břehu Jihlavky západně od předměstí Stařečka,

Domov pracujících v Borovině

Vyhlídka v Libušině údolí

Střed třebíčského (Čeloudova) betlemu

Zámecká zahrada, přiléhající k třebíčskému zámku,

Libušino údolí, t. j. údolí stařečského potoka až po Borovinu s pobočným údolím Turovským, odbočujícím u Janova mlýna. Málo měst má v sousedství svých posledních domů tak pěkné zalesněné údolí, které s vedlejší Strážnou horou poskytuje množství pěkných procházek. S Tyršovými sady je spojeno pohodlnou cestou s mírným stoupáním. Máchovo umělé jezírko, vyhlídka nad Janovým mlýnem,

Lorenzovy sady (lidově „Kožichovský žleb") v údolí kožichovského potůčku, východně Třebíče. Navazují na sady radostínské. Vyhlídkový pavilon, mohyla tragicky zemřelého letce Václava Peřiny. Ze středu města půl hodiny.

HŘIŠTĚ

Moderní stadion Sokola se šatnami a hudebním pavilonem v pěkné poloze pod Kostelíčkem. Hřiště Sokola MEZ u střítežské silnice, Sokola Instav za nemocnicí, stadionu v Borovině s krytou tribunou, hřiště házené na Polance.

Tenisové kurty na hřišti Sokola za nemocnicí.

Městské říční lázně na Polance leží v krásné slunné chráněné poloze v zákoutí u zámecké zahrady. Byly vybudovány r. 1934 podle plánů arch. Fuchse. Vchod a pokladna je na pravém břehu na Polance, vlastní lázně na levém břehu jsou spojeny mostem. Mají i oddělení pro neplavce, sprchy, dětský bazén, hřiště, lehátka, bufet. Otevřeny v letní sezoně po celý den. Příchod nejlépe po pravém břehu Jihlavky od podklášterského mostu. Z Karlova náměstí 10 minut chůze.

Lidová koupaliště jsou u Poušova asi půl hodiny proti toku řeky a v okolních ptáčkovských (Židloch, Nový, ¾ hod.) a týnských (½ hod.) rybnících. Vzdálenější koupaliště jsou v rybníku Steklém (½ hod. z žel. stanice Krahulov, velice krásné koupání, lesnatá poloha), v rybnících valdíkovských (1 hod. ze stanice Vladislav) a studeneckých (½ hod. ze stanice Studenec).

Vycházky z Třebíče

DO NEJBLIŽŠÍHO OKOLÍ

1. Na Hrádek, skalnatý severní břeh Jihlavky. Přístup buď z Podklášteří silničkou vedoucí k židovskému hřbitovu nebo ze Zdislaviny ul. (Kočičiny). Z Karlova náměstí 10 minut. Masarykovy sady, zbytky bašty, Žižkova mohyla, vyhlídkový památník. S Hrádku se otevírá nejlepší panorama Třebíče.

Severně odtud (5 minut) starý židovský hřbitov.

2. Do radostínských sadů (Liští, 15 min.). Přístup od Smetanova mostu po Máchově nábřeží nebo ze sadů za klášterem (na horní stezku). Možno pokračovat dále do sadů Lorenzových (Kožichovský žleb, ½ hod.).

3. Na Strážnou horu (ke Kostelíčku). Nejlépe z Masarykova náměstí Smrtelnou ulicí do Tyršových sadů pod sokolským stadionem a cestami ve stráni až na vrch Strážné hory

(482 m n. m.), kaple sv. Jana, Tři kříže na způsob Kalvarie v místech, kde prý stávala druhá obranná hláska Třebíče, malebný pohled na město a rozhled takřka po celém okrese (20 min.).

4. Libušiným údolím do Boroviny. Z Komenského nám. třídou Gustava Klimenta, procházkovými stezkami po pravém břehu stařečského potoka mimo hostinec Střelnici, Máchovo jezírko, Janův mlýn k Borovině (½ hod.). Zpět doporučuji kvůli rozhledu po celé Borovině cestou přes kopec, t. j. ulicí Spojenců a Pražskou v kolonii rodinných domků k borovinské kapličce a po státní silnici (u přejezdu trati vpravo starý větrník) na Stalinovu třídu.

5. Na Krajíčkovu stráň. Příchod na konci ulice Polanky proti říčním lázním (20 minut). Možno pokračovat až k Poušovu (½ hod.), kde lze přejít po kvádrech řeku do údolí Nehradova.

6. K vodovodním rybníkům. Zdislavinou ulicí a dále údolíčkem Týnkého potoka mimo židovský hřbitov k t. zv. vodovodnímu rybníku (20 min.), pak odbočit vpravo k dalším rybníčkům („Barák“, „Nadýmáček“). Odtud již není daleko do pocoucovských lesů (¾—1 h.).

7. Do údolí pocoucovského potoka (½ hod.) a k ptáčovským rybníkům.

1. Do Dobré Vody, malých sirnatoželezitých lázní. Od nemocnice Máchalovou stezkou červeně značenou podél trati (1 hod.). Zpět možno se vrátit buď přes Kožichovice nebo Vladislav (vlakem).

2. Ke kostelíku sv. Marka (1 hod.) a na Klučovskou horu (594 m n. m., rozhled, 1¾ hod.) silnicí přes Střítež. Kostelík sv. Marka je zbytkem zaniklé osady Kosovic, je to románská stavba s nízkou podsaditou věží a masivními zdmi, asi z 15. stol. S Klučovské hory přes Záhoří (t. zv. Báň, kota 592 m) a Kožichovice (naleziště vltavínů) zpět do Třebíče.

3. Do slavických lesů, na Pekelný kopec (565 m, 1 hod.) a Kání horu (566, 1½ hod.). Buď polními cestami z předměstí Domky nebo žlutě značenou stezkou vedoucí na Sádek (viz tam).

4. Proti toku Jihlavky do Sokolí (1¼ hod., starobylá zvonička), případně dále až do poutního místa Přibyslavic (přes 2 hod.). Po pravém břehu vede z Třebíče přes Řípov stezka Máchalova.

5. Do Bažantnice (býv. hájený les, přes ½ hod.), Račerovic a na Číhalínský kopec (585 m, skoro 2 hod., velmi krásný rozhled).

Zpět polními cestami k Jihlavce a po jejím toku do Třebíče.

6. Přes Ptáčov (za vsí přírodní reservace konikleců) do údolí Klapovky (5 km, až potud modře značená stezka) a po jejím toku k ústí u táborského mlýna a zpět.

Ráz kraje

VÝZNAČNÉ TURISTICKÉ CÍLE

LETOVISKA

Okres třebíčský jako součást Českomoravské vrchoviny sdílí i její ráz. V mírně zvlněném terénu se střídají pole s lukami, lesíky, skalnatými ostrůvky, háji a rybníky a vytvářejí prostou nenáročnou krásu krajiny. Odlišný ráz má údolí Jihlavky, kamž také směřuje hlavně turistický ruch.

Severní a západní část okresu je chudší, skalnatější a studenější, je to typická oblast bramborářská. Lesy, většinou smrkové, tu tvoří ve vyšších kopcovitých polohách rozsáhlé komplexy, turisticky velmi vděčné. Jižní a zvláště jihovýchodní část (býv. Hrotovicko) přechází do úrodnějších a otevřenějších celků s obilními lány a přibližuje se svým rázem značně slunným krajinám jihomoravským.

Novou organisací okresů v r. 1949 odpadla

od Třebíčska většina Náměšťska s důležitou turistickou oblastí — Pojihlavím a Pooslavím. Dnes náleží z této oblasti k třebíčskému okresu jen Jihlavka oběma svými břehy po Koněšín a pravým břehem po Slavětice. Pojihlaví a Pooslaví se může v některých svých místech svou romantikou a nádhernými přírodními sceneriemi směle měřit s Podyjím, Českým Rájem nebo Českým Švýcarskem.

Turistickými cíli vlastního Třebíčska jsou: staletý Javor, lovecký býv. zámeček „Na seči“, Salátův kopec, Rokštýn, Kobylí hlava, Hora Mařenka s Dašovem, zámek Sádek a část Pojihlaví pod Vladislaví s Dvořákovou vyhlídkou, zříceninou Holoubka a Kozlova a Wilsonovou skálou.

K letnímu pobytu se hodí nejlépe Přibyslavice, Okříšky, Kněžice, Opatov, Předín, Kojetice, Vladislav, Budišov. Velice vhodným letoviskem jsou Hrotovice, býv. okresní městečko (2000 obyvatel, 20 km jihovýchodně od Třebíče), kde jsou znamenité možnosti letního pobytu (dva hotely, krásný rybník, lesy, chatová osada u koupaliště),

Značené turistické stezky

Z TŘEBÍČE

1. Na Sádek, značka žlutá. Od nádraží do Libušina údolí, u Janova mlýna odbočit do pobočného údolí, pak poli do slavických lesů, na Pekelný kopec, do Kojetic a na Sádek (2½ h. z Třebíče). Zámek Sádek se připomíná již r. 1214, v nynější podobě pochází z konce 17. stol. Dvě nádvoří, brány, kaple, zachovalé hradební příkopy a zdi, rozhled k jihu. Naposled byl v držení rodu Chorinských, dnes je tu střední škola. Ze Sádku stařečskými lesy přes Zadní horu (633 m, nádherné výhledy) na nádraží Krahulov (přes 2 hodiny).

2. Na Javor, značka červená. Stezka počíná na Podklášteří na rozcestí silnice do Týna, vede přes Okřešice, lesy k Javoru (mohutný, asi 500 let starý klen o obvodu 8 m, potud skoro 3 hodiny chůze) a dále k zámečku „na Seči".

3. Do Budišova, značka modrá. Od budovy pošty po lávce do Zdislaviny ulice, ulicí Viktorinovou vpravo vzhůru, pak polními cestami do Ptáčova a Budišova (3 hod., připomíná se již r. 1234, býv. barattovský zámek, kostel sv. Gottharda).

4. Máchalova stezka, značka červená. Tato dálková stezka vede s Křemešníku v Čechách přes Jihlavu, Třebíč až do Ivančic. Pokud jde o bližší vycházky oběma směry (Sokolí — Dobrá Voda), viz předchozí stať. Při tuře do Pojihlaví se nechodí po ní přímo z Třebíče, nýbrž až z Vladislavě.

Z OSTATNÍCH STANIC

5. Do Želetavy a Dačic, značka modrá. Vlakem do Krahulova, odtud do Dašova (2½ h.), Želetavy (1½ hod.) a dále do Dačic.

6. Na Salátův kopec a Rokštýn, značka zelená. Vlakem do Okříšek, odtud na Salátův kopec (660 m, široký rozhled, přes 1 hod.), t. zv. Černými lesy do Panské Lhoty a na zříceninu Rokštýna (4 hod.), dost rozsáhlé zříceniny hradu, který hrál významnou roli v době husitské. Rozbořen asi za války mezi Jiřím a Matyášem Korvínem.

8. Do Opatova a Telče, značka žlutá. Vlakem

do Okříšek, odtud po zelené značce pod č. 6. uvedené až na Kamenný vrch ($\frac{3}{4}$ hod.) pod Salátovým kopcem, kde tato žlutá značka počíná. Odtud do Opatova (3 hod.), Hladova (přes 4 hod.) a bílé Telče.

8. K loveckému zámečku „Na seči“, značka modrá. Vlakem do Brancouz nebo Dol. Smrčného, údolím radošovského potoka přes Radošov k zámečku Na seči (asi 2 hod.), případně až do Vel. Meziříčí (6 hodin).

9. Na zříceninu Dubu a do Vel. Meziříčí červeně značenou stezkou Březinovou. Vlakem do Studence, odtud přes Pyšelo, Kamennou, údolím „Pekla“ na zříceninu Dubu (tasovský hrad (2 hod.) a buď dále do Velkého Meziříčí (5 hod.) nebo po potoku Oslavy (zelená značka) do Náměště (přes 5 hod.).

OBLAST POJIHLAVÍ A POOSLAVÍ

10. Na Holoubek a Wilsonovu skálu, Máchalova stezka, červeně značená. Vlakem do Vladislavě, za městečkem po přechodu mostu na pravý břeh údolím Jihlavky stále malebnějším a hlubším na skvělou Dvořákovu vyhlídku (2 hod.), Holoubek ($2\frac{1}{4}$ h., dnes skrovné zříceniny kdys loupežného hradu, rozbořeného r. 1446) a Wilsonovu skálu (mohutný nad ře-

kou čnějící skalní masiv, 100 m vysoký, z Vladislavě přes 3 hodiny). Odtud buď po stezce Březinově na nádraží Studenec (přes 2 hod.), nebo dále po Máchalově stezce po řece přes Rabštýn (zřícenina hradu na příkré skále nad řekou, zbořeného r. 1446) a do Mohelna, kde nocleh (z Vladislavě 8 hodin chůze).

11. Na Wilsonovu skálu (2 hod.) ze stanice Studenec červeně značenou stezkou Březinovou přes Okarec a Hartvíkovice.

12. Na Vlčí kopec, Ketkovský hrad a Zavřelovo panorama, značka zelená. Vlakem do Náměště n. Osl. (Žerotínský zámek), odtud přes Zňátka na Sedlecký hrad, vyhlídku Oslavy, bývalý lovecký zámeček „Vlčí kopec" (dnes rekreační středisko, asi 2½ hod.), pak údolím Oslavy a na Ketkovský hrad (skoro 5 hodin) a Zavřelovo panorama (5½ hod.). Zde opustíme stezku, která vede dále do Oslavan a přes Ketkovice půjdeme na nádraží do Rapotic (celkem asi 7 hod. chůze). Jedinečné partie!

13. Na peřeje Oslavy, Lamberk, Kraví Horu a Ketkovský hrad, značka žlutá. Vlakem do Náměště, kde přechod na levý břeh Oslavy, k hájovně u Vlasáka, k peřejím Oslavy, na zříc. Lamberka (sídlo Sokola z Lamberka, 3 hod.), zříc. Kraví Hory, k ústí Chvojnice a po skalnatých hřebenech na Ketkovský hrad

(6 hod.). Obtížná a neschůdná, zato romantická stezka.

14. Ze stanice Kralic modře značenou stezkou Dvořákovou čarokrásným údolím Chvojnice k jejímu ústí (3 hod.), odtud do Mohelna, na mohelskou hadcovou step (státní reservace, 4½ hod.), zříc. Rabštýna (5 a půl hod.), rozhlednu „Babylon“ (7 hod.), na Vlčí kopec (8 hod.) a zpět do Kralic (celkem asi 10 hodin chůze, tiskárna Bible kralické). Absolvování celé stezky v jednom dni se hodí jen pro zdatné chodce.

15. Do Ketkovského mlýna (1½ hod., letovisko), na Malou skálu a zříc. Templštýna (4 hod.), značka žlutá. Východisko z železniční stanice Rapotic.

Autobusové linky

Přehled autobusových tratí je sestaven s výhradou pozdějších změn počtu a směru linek. Veškeré potřebné informace poskytne výpravna autobusů ČSAD Třebíč, Karlovo náměstí č. 41 (Národní dům) nebo kancelář CIS Třebíč. Stanoviště autobusů je rovněž na Karlově náměstí (před hotelem „Zlatý kříž“) .

JEDNOTLIVÉ LINKY

Třebíč — Telč — Studená.
Třebíč — Rouchovany — Znojmo.
Třebíč — Želetava — Dačice (přes Římov).
Třebíč — Velké Meziříčí — Sklenné.
Borovina — Třebíč — Budišov — Velké Meziříčí.
Třebíč — Předín — Okříšky.

Borovina — Třebíč — Hartvíkovice — Kladeruby.

Borovina — Třebíč — Mor. Budějovice.

Třebíč — Okříšky — Kněžice.

Třebíč — Valeč — Slavětice.

Třebíč — Kamenice.

Třebíč — Měřín.

Třebíč — Trnava — Tasov.

Třebíč — Smrk — Tasov.

Borovina — Třebíč — Čáslavice — Domamil.

Třebíč — Lipník — Hrotovice.

Třebíč — Jaroměřice nad Rokytnou.

Městská doprava v Třebíči (Nové Dvory — Borovina).

PRŮVODCE TŘEBÍČÍ

Sestavil Miloš Matějka za součinnosti komise cestovního ruchu při okresním národním výboru v Třebíči

**Obálku navrhl Josef Karas,
typograficky upravil Antonín Dvořák.
Vydalo Krajské nakladatelství
v Havlíčkově Brodě.
Odpovědný redaktor a korektor
Josef Čábela.**

301 02 119, 42489/51/III/1. – Sazba 16. dubna 1951, tisk 19. června 1951. Pl. ar. 2.5, aut. ar. 2.35, vyd. ar. 2.42; papír 61/86, 70 gr, 221-10. – 1%. Vydání první, náklad 3.300 výtisků. Vytiskly Západomoravské tiskárny, národní podnik, závod Havlíčkův Brod.

Cena výtisku 21 Kčs.